

A GAZDASÁGI STABILIZÁCIÓS DISKURZUS – A KONSZOLIDÁCIÓ DISKURZUSA*

A rendszerváltás lezárulása, azaz a konszolidáció az elmúlt években a közéleti és társadalomtudományi gondolkodás egyik legnépszerűbb témájává vált. A konszolidáció folyamata több szempontból elemezhető, gondoljunk csak a demokrácia és piacgazdaság jogi szabályozására vagy a tulajdonviszonyok rögzülésére a privatizáció lezárulásával, de gondolhatunk az elosztási viszonyok megszilárdulására, vagy a társadalmi pozíciók és a belőlük elérhető mobilitási csatornák kiépülésére. Az alábbi tanulmányban azt szeretném bemutatni, hogy milyen, a rendszerváltás konszolidációjára irányuló nyelvi erőfeszítések történtek a gazdasági stabilizációs diskurzus során, s hogy milyen dekonszolidációs, azaz a rendszerváltás irányát megkérdőjelező törekvések fogalmazódtak meg. A konszolidációs küzdelmek elsődleges színtere a (Bokros-csomag óta tartó) gazdasági stabilizációs diskurzus, amely a Horn-kormány idején a legjelentősebb diskurzus volt. Egyrészt tartós, folyamatos jellege miatt, másrészt mert a politikai szereplők önmegjelenítésében is fontos helyet kapott.

A gazdasági stabilizációs diskurzus tétje a rendszerváltással berendezkedő „új világ” logikájának meghatározása volt. Tévedés lenne azt gondolni, hogy e logika feltárható pusztán az objektív elosztási, jövedelmi és tulajdonviszonyok vizsgálatával. Az a társadalmi világ ugyanis, amely az egyént körülveszi, „elrendezésre vár”: legitimitás-, normalitás- és igazságosság-feltételeknek kell megfelelnie (vagy e feltételek mércéjén elbuknia) ahhoz, hogy – akár elfogadott, akár elutasított, de – saját logikával bíró rendszerre álljon össze az egyén számára. *Azokat a szempontokat azonban, amelyek alapján ezeknek a viszonyoknak a legitimitását, normalitását és igazságosságát a társadalom tagjai interpretálni képesek, elsődlegesen a politikai viták szereplői dolgozzák ki - és kényszerítik a politikai viták „fogyasztóira”: a nem-politikus, nem-szakértő egyénekre.*¹ A politikai diskurzusok tétje eszerint nem pusztán egy külsőleges társadalmi világ reprezentációjának elfogadtatása, hanem ezen keresztül egy rendszer objektív (mert objektívnek észlelt) logikájának meghatározása is. A nyilvános politika tehát, Bourdieu politikaszociológiájának alaptétele szerint, szimbolikus küzdelem, amelyet „a társadalmi világ szemléletének megőrzése vagy átalakítása révén a társadalmi világ megőrzéséért vagy átalakításáért vívnak” (Bourdieu 1987: 112; 1991: 181).

* A tanulmány elkészítésében nyújtott szakmai támogatásért köszönetet mondok Vedres Baláznak – módszertani segítsége nélkül a kvantitatív elemzés nem készülhetett volna el –, Némédi Dénesnek és Heller Máriának értékes bíráló megjegyzéseikért. Köszönettel tartozom Csíre Andrásnak, Szabó Mártonnak és az MTA PTI Politikai Tudásszociológia Munkacsoport tagjainak, valamint a kutatás anyagi támogatóinak, az OTKA T025612 számú, *A politika diskurzív értelmezése* című kutatás vezetőjének, Szabó Mártonnak; a Széchenyi István Szakkollégiumnak és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványnak.

E küzdelem Bourdieu szerint a társadalmi világot leíró, osztályozó „szimbolikus rendszerek” (a politika szférájában: ideológiák) érvényesítésén keresztül folyik. Ezen osztályozási formák „megismerési viszonyokként” jelennek meg, ám szimbolikus hatalmi viszonyokat tartanak fenn. *A kategorális és osztályozási rendszerek akkor képesek szimbolikus hatalmi viszonyokat rögzíteni, ha természeteseként, adottként érzékelt megismerési rendszerként működnek az alávetett rétegek tudásában.* A hatalmi viszonyok egyrészt az alternatívák mesterséges beszűkítésének tényéből fakadnak (ha egy tudásformát természeteseként fogadtnak el, stratégiaileg elzárják a befogadót más tudásformák szempontjainak mérlegelésétől). Másrészt pedig azért beszélhetünk hatalmi viszonyokról, mert az a tény, hogy egy társadalmi csoport egy szimbolikus rendszert természetes megismerési rendszerként fogad el, elzárja a csoportot annak mérlegelésétől, hogy az adott szimbolikus rendszer megjelenítői is részei a társadalmi érdekküzdelmeknek, és saját érdekeiket egy „természetes rend” hirdetése mögé rejtik (a lényeg természetesen nem az, hogy e stratégiák tudatosak-e, vagy sem). Egy szimbolikus rendszer adott korszak „domináns diskurzusává” válhat, ha az általa megjelenített divíziós elveket mint egy „természetes rend” leképezéseit képes elfogadtatni, „osztályozási rendszerek és mentális struktúrák” formájában (Bourdieu 1991: 163–170).²

‘ Ez történt a gazdasági stabilizációs diskurzusban is, amelyet a kormányzati oldal „domináns diskurzussá” igyekezett alakítani. Arra törekedett, hogy a fennálló elosztási viszonyok, jogosan megjeleníthető igények, az állammal szemben legitimként elismert elvárások, társadalmi különbségek stb. rendszerét egy „új világ” természetes, igazságos és legitim logikájaként fogadtassa el. Az ellenzék célja e viszonyok természetességének, igazságosságának és legitimitásának teljes tagadása volt. Bourdieu alapján jogosan állítható, hogy a tét itt nem pusztán a politikai pártok választási sikere és népszerűsége, hanem a berendezkedő új társadalmi rendszer „objektív logikája”: a kialakuló társadalmi életfeltételek természeteseként való elfogadtatása, illetve e természetesség teljes megkérdőjelezése volt.

I. Elméleti, módszertani megközelítések

I. 1. Tudásszociológiai versus strukturális diskurzuselemzés

Nyilvános diskurzus elemzésében alapvetően kétféleképp járhatunk el.

Az egyik eljárást követve a hagyományos tudásszociológiára építünk: előre feltételezzük egy szociológiai kategória létezését (pl. „neoliberális ideológia”, de általánosan: ideológiák, érdekek, értékek, intézményes pozíciók, előítélet, rasszizmus stb.) és ennek „jelei” után kutatunk a szövegben – amelyet tehát egy mögöttes valóság „dokumentumaként” kezelünk. Ennek az eljárásnak az alapvető célja az elemzett szöveganyag *kauzális magyarázata*. A szöveg- és diskurzuselemző iskolák nagy része ezt az eljárást követi, gondolhatunk itt a racionális argumentáció-elméletre, vagy a beszédaktuselméletre alapozott elemzésekre, de ebbe a kategóriába sorolható a van Dijk-féle diskurzuselemző iskola formális elemzési eljárása is. Ezek az irányzatok az elemzett szövegekben olyan formálisan megragadható nyelvi

szabályszerűségeket keresnek, amelyek „objektív jelei” a szövegek szerzőjét befolyásoló „mögöttes” ideológiáknak, hatalmi érdekeknek stb. A különböző nyelvi formák „mögöttes” valóságokat képeznek le és dokumentálnak: ideológiákat, tudattalan motívumokat, hatalmi viszonyokat.

A másik eljárás szerint – ebben a tanulmányban ezt fogjuk követni – tartózkodunk attól, hogy a priori kijelöljük azt a szociológiai kategóriát, amely elsődlegesen meghatározza a diskurzust. A cél ezen eljárás során (amelyet „strukturális diskurzuselemzésnek” nevezek) sokkal inkább egy *diszkurzív mező struktúrájának leírása*. Annak bemutatása tehát, hogy a diskurzusban milyen alternatív tudásformák jelennek meg, és ezek 1. milyen kijelentésekből és tematikus kijelentéscsoportokból állnak, 2. milyen kimondatlan előfeltevéseket hordoznak, 3. mely szereplők termelik és érvényesítik őket, 4. milyen stratégiák segítségével.

Miért állíthatjuk azt, hogy relevánsabb eredményekhez jutunk a második eljárással, mint az első révén? A választ a politikai diskurzusok „*túldetermináltságának*” fogalmában kell keresnünk. A strukturalista jellegű elemzések kiindulópontja a következő: ha az elemzendő jelenségekről tudjuk, hogy sokfajta tényező egyszerre határozza meg őket kauzálisan, akkor „túldetermináltak”, hiszen a sokféle oksági magyarázat kibogozhatatlanul összekeveredik – lévén konkurens és nem pusztán egymást kiegészítő magyarázati sémák. Ebben az esetben érdemesebb azokat a struktúrákat interpretálni, amelyek e sokirányú meghatározottság állapotában kirajolódnak.

A nyilvános diskurzusok esetében kétségkívül ez a helyzet. Esetünkben: a gazdasági stabilizációs vitákat egyszerre határozzák meg az alábbi tényezők: 1. a szereplők intézményes pozíciója (pl. minden politikai vitára nézve igaz, hogy kormányzati oldalon a kormányzati politika adaptációs funkcióját hangsúlyozzák, ellenzéki oldalon pedig annak érdekérvényesítő funkcióját emelik ki); 2. a szereplők eltérő kapcsolata a gazdasági érdekcsoportokhoz; 3. eltérő közgazdasági meggyőződések; 4. eltérő ideológiai meghatározottságok; 5. eltérő politikai szocializációs minták és politikai habitusok; 6. eltérő részvétel a döntéshozatal felelősségében és eltérő érintettség egy sor objektív körülménytől, mint például a szétosztható források szűkössége, vagy a nemzetközi pénzügyi szervezetek szankcionált elvárásai stb. Annak egyidejű leírása, hogy melyik tényező mennyiben határozza meg akár a gazdaságpolitikát, akár a diskurzust, lehetetlen, hiszen konkurens, és nem egymást kiegészítő magyarázati sémákkal van dolgunk. E tény felismerése után láthatók a tudásszociológiai nyelvi elemzés korlátai: ha e tényezők egyikét kiválasztva annak nyelvi jeleit keressük, ezzel megengedhetetlenül leszűkítjük az elemzést. A diskurzus ettől kezdve csak az adott tényezőről szól, és nem az egész diszkurzív mező objektív struktúrájáról. „A külső nézőpontból meghúzott határok és sajátosságok eleve elrendezik azt, ami csak a diskurzusból rendeződik el” (Szabó 1997).

A strukturális diskurzuselemzés, amely struktúrát interpretál és nem kauzális magyarázatot keres, fenntartja az egész diszkurzív mező leírásának lehetőségét. Elsődlegesen az érdekli ugyanis, hogy a *diszkurzív mező struktúrája önmagában véve milyen eltérő tudásformákat jelenít meg a társadalom számára*. Az összes, objektíve megjelenő szöveganyagot vizsgálja, megpróbálja feltérképezni a szövegek által alkotott mező egészét, a meggyőzés teljes eszközrendszerét. Így tárul fel a

társadalom számára felkínált versengő pozíciók tere és rajzolódnak ki a társadalom feletti szimbolikus hatalomgyakorlás versengő eszközrendszerei.

I. 2. A strukturális diskurzuselemzés elméleti alapjai

A strukturális diskurzuselemzés programja kétféle egymásra jól „rezonáló” elméleti-módszertani irányból alapozható meg. Az egyik Foucault diskurzuselemző programja, melyet a *Tudás archeológiája* című könyvében fejt ki. A másik irányzat pedig az Egyesült Államokban napjainkban kibontakozó ún. relacionista, elsősorban network-alapú kultúrakutatás.

Diskurzuselemző programját Foucault átfogó történeti elemzések módszertanaként készítette el. Olyan diskurzusokról beszél, mint az „orvostudomány”, „természettörténet”, „nyelvészet”, „közgazdaságtan”, „pszichiátriai” és „klinikai” diskurzus a 18–19. században. Fő célja az volt, hogy az esztétörténeti és tudásszociológiai irányultságú tudománytörténettel szemben alternatívát állítson.

A diskurzust, vagyis „kijelentések megtételét” irányító szabályrendszert Foucault a diskurzusban megtehető kijelentések struktúrája alapján igyekszik feltárni. Ez a struktúra határozza meg az egyes kijelentések értelmét (amely csak a többi kijelentéshez fűződő *reláció* alapján tárható fel). Ez a struktúra határozza meg a diskurzus szereplőinek lehetőségeit is, hisz például *X* kijelentéssel csak *Y* kijelentés párosítható, *Z* nem, csak *A* kijelentéssel felcserélhető, *B*-vel nem stb. Ez azt jelenti, hogy a diskurzus tartalmi interpretációja is csak e struktúra ismeretében lehetséges, a tudásszociológiai módszerek önmagukban elégtelenek.

A diskurzus alapegységének, a kijelentésnek a definiálása Foucault-nál nem azt jelenti, hogy egy, a kijelentés szintje mögött elhelyezkedő „egész” (tudás, ideológia, társadalmi helyzet stb.) horizontjába helyezzük, és magát a kijelentést ezen „egész” megnyilvánulásának tekintjük. A kijelentéseket azon a szinten kell vizsgálni, ahol megjelennek, és jelentésüket annak a pozíciónak az alapján kell meghatározni, amelyet a többi kijelentés terében elfoglalnak. „A kijelentések tartománya egyenértékű saját felületével. Minden kijelentés olyan pozíciót foglal el, amely csak rá jellemző. Egy kijelentés leírása nem annak a »kimondatlannak« a feltárását jelenti, amelynek a helyét a kijelentés elfoglalja; nem jelenti a kijelentés redukálását egy hallgatólag, közös szövegre; ellenkezőleg: annak a speciális helynek a feltárását jelenti, amelyet elfoglal, annak feltárását, hogy a formációk rendszerének milyen elágazásai teszik lehetővé a kijelentés elhelyezkedésének feltérképezését, annak feltárását, hogy a *kijelentés miképp izolálódik a kijelentések általános szórásában*” (Foucault 1995: 199).

Jól látható, hogy Foucault programja hasonló problémákra keres megoldást, mint amilyeneket dolgozatomban eddig megfogalmaztam. Munkája alapján kialakíthatunk egy a közéleti diskurzusok elemzésére alkalmas módszertani és fogalmi keretet, az alábbi megfontolások átvételével:

1. A tudásszociológiai elemzés elutasítása.
2. A diskurzus alapegységének a kijelentést tekintjük. A kijelentéseket a diskurzusban megjelenő többi kijelentéshez való viszonyuk alapján definiáljuk, azaz *egy „kijelentő hálózatban” (réseau énonciative, enunciative network) elfoglalt (a) he-*

lyük és (b.) funkciójuk alapján. A diskurzusból szereplő kijelentéseket nem értelmezhetjük „önmagukban”, egy „mögöttes tartalom” megnyilvánulásaként, csakis a többi kijelentéshez fűződő viszonyuk alapján.

3. A cél a kijelentések „szórásának”, megoszlásának elemzése, a kijelentések által alkotott mező feltárása.

Már a „kijelentő hálózat” fogalmából sejthető, hogy a foucault-i elképzelések hogyan kapcsolhatók az amerikai szociológia network-alapú, ún. relacionista kultúrakutatói irányaihoz. A relacionista irányzat elsősorban a szociológiában hagyományosnak tekinthető „szubsztantív” felfogással szemben határozza meg magát.³ Az elemzés alapegységének itt a priori létezőnek nyilvánított „elemi egységek”, „szubsztanciák” számítanak, és a vizsgálat célja ezek tulajdonságainak és interakciójának feltárása. Az interakció két egymástól és az interakció tényétől is függetlenül létező elem között létesített kapcsolat. A relacionista irányzat képviselői azonban felismerik, hogy a vizsgált egységek nem létezhetnének egymástól való elszigeteltségben, és a közöttük fennálló kapcsolatok konstitutív minősége miatt magukat a kapcsolatokat kell vizsgálni. „...A tranzakcióban lévő egységek jelentésüket, jelentőségüket és identitásukat az adott tranzakcióban betöltött *funkcionális szerepükből* nyerik” (Emirbayer 1994: 287). A relacionista elméletek nem hisznek az a priori definiált egységek „eleve adott”, tehát az őket körülvevő hálózatoktól független létezésében, legyen szó akár egyénről, akár ideológiáról, akár társadalomról. Ugyanarról van szó, mint Foucault művében és a strukturális diskurzuselemzés programjában: az a priori (szociológiai) kategóriákkal való magyarázat helyett annak a struktúrának az elemzésére kell törekedni, amelyet a megfigyelt egységek között fennálló relációk rajzolnak ki, és az elemzett egységek maguk is csak ennek révén jellemezhetők.

A relacionális *kultúrakutatás* irányzatai is elhatárolódnak a hagyományos szubsztantív felfogástól, amely elsősorban az egymástól függetlenül, „pontoszerűen” létezőnek tekintett individuumok egyéni, „pontoszerű” attitűdjeinek, értékeinek és véleményeinek kutatására összpontosít. Ezzel szemben a relacionista kultúrakutatás a szimbolikus formációk struktúrájára, a struktúra elemei közötti relációk hálózataira kíváncsi, s elődjének tekinti a Lévi-Strauss-féle strukturalista programot (Emirbayer 1994: 301).

A „fogalmi és szimbolikus hálózatok” elemzésére jó példa lehet John Mohr tanulmánya, amelyben a szerző a New York-i karitatív szervezetek klasszifikációs sémáit elemezve különítette el egymástól a segélyezendőkhöz lehetséges pozícióit.

Ide sorolhatók még Carley (1994) „szemantikai network”-kutatásai is, amelyekben fogalomhálók „térképelemzését” végzi el, olyan témákban, mint a drámák és vígjátékok megítélése, vagy a sci-fi könyvekben fellelhető „robot-kép” köré kapcsolódó fogalomháló kibontása.

A relacionista kultúrakutatás eredményeit felhasználva a *diskurzust* – amelyet Foucault alapján „kijelentéshálóként” interpretálok –, a *network-elemzés módszerével* írom le.

I. 3. Az elemzés kategóriarendszere

Egy diszkurzív mező struktúrája a következő, egymásra épülő elemekből rakható össze: *megszólalás, megnyilatkozás, kijelentés, beszédmód, szimbolikus pozíció, diszkurzív stratégia, értelmezési rendszer*. Az elemzés ezen elemek vizsgálatából fog állni. A fogalmakat mindig az elemzés adott szakaszában fogom értelmezni. Ahhoz azonban, hogy az első lépést megtehesük, itt definiálnom kell az első három fogalmat.

Megszólalás: egy szereplőnek egy alkalommal megjelenített szövege: újságcikk vagy cikkrészlet. Az elemzett újságcikkek többsége egyetlen megszólalásból állt, a politikai tudósítások azonban több politikus megszólalásait egy újságcikken belül közölték.

Megnyilatkozás: megnyilatkozásnak neveztem el az elemzett megszólalásokat alkotó szöveg-szekvenciákat, amelyeket tartalmi alapon különítettem el egymástól. Egy átlagos megszólalás kb. 10 egyedi megnyilatkozásból állt.

Kijelentés: az elemzés alapegysége. Az a közös (1.) tartalom és (2.) közlési funkció, amely megnyilatkozások egy csoportját összeköti. A kódolási eljárás során a diskurzust kijelentésekre bontottam, amelyeket tehát nem közvetlenül megjelenő strukturális egységként fogtam fel (ezek a megnyilatkozások), hanem – Foucault alapján – olyan tartalomként és funkcióként, amelyet megnyilatkozások egy csoportja jelenít meg.

Nagyon fontos, hogy Foucault a *kijelentést* „közlési funkcióként” definiálja. Egy kijelentés megtétele egyszerre jelent ugyanis két dolgot: kommunikatív tevékenységet, tehát egy üzenet, egy meghatározott tartalom átadását; és ezzel egyszersmind stratégiai tevékenységet is, azaz egyrészt egy kapcsolódó kijelentésháló felidézését, másrészt más kijelentések elrejtését, azoktól való elhatárolódást.⁴ E két funkció egymástól szétválaszthatatlanul van jelen, az első megismerési, a második hatalmi funkció. Foucault-t és Bourdieu-t épp e két funkció elválaszthatatlanságának tézise köti össze. A kijelentés értelme abból fakad, hogy más kijelentések hálójában saját tartalmi pozíciót foglal el, és kimondásával a hozzá hasonló pozíciót betöltő kijelentések tartalma is felidéződik, illetve az ellentétes kijelentéscsoportok tartalma rejtve marad.

A kijelentések tartalmát eszerint a diskurzus logikája, és nem valamely „általános szemantikai mezőben” elfoglalt helye, vagy a „mögöttes” ideológiai stb. rendszerre való visszavezethetősége határozza meg.

Egy kijelentést tehát csak akkor tudunk definiálni, ha „kijelentő hálózatba” helyezzük, ha e networkot ki tudjuk bontani, és a kijelentést el tudjuk helyezni a többi kijelentés által alkotott tér valamely pontjába.

II. A gazdasági stabilizációs diskurzus

A gazdasági stabilizációs diskurzus, amely a Bokros-csomag bejelentésével kezdődött és a Horn-kormány alatt zajló politikai diskurzusok közül a legjelentősebb volt, egészen az 1998-as kormányváltásig tartott. Mint arra már utaltam, ez a diskurzus vált a konszolidációs küzdelmek legfőbb színterévé.

A gazdasági stabilizációs diskurzus több al-diskurzusra bontható. Az itt elemzett két szakasz közül az első 1997 elején kezdődik, mikor a diskurzus újra éleződni kezd, az ellenzék mérsékelt és radikális szereplőinek retorikája egybefonódik, kormányzati oldalon pedig az elbizonytalanodás jelei mutatkoznak. Ezt a helyzetet váltja fel egy újabb szakasz 1997 májusában: a negyedéves pozitív gazdasági jelentések elkészülte után kormányzati offenzíva indul a gazdaságpolitikai sikerek jegyében és júniusban éles ellenzéki ellenoffenzíva bontakozik ki. Az e szakaszban kialakuló törésvonalak a választási kampány végéig fennmaradnak.

Elemzésemben e két rész-diskurzusra koncentrálok; 1997. március 1-től június 31-ig vizsgálom a politikai vitákat a három legfőbb országos napilapban: a *Népszabadságban*, a *Magyar Nemzetben* és a *Magyar Hírlapban*.

Az elemzést a következő lépésekben végzem el. Először ismertetem az elemzett adatbázist (II. 1.). Ezután megvizsgálom a kijelentések tematikus blokkjait, a diskurzusban megjelenő beszédmódokat (II. 2.). A beszédmódok ismertetése után bemutatom, hogy a diskurzus szereplői miképp használják e beszédmódokat, és milyen alternatív tudásformákat, szimbolikus pozíciókat jelenítenek meg (II. 3.). Ezután ismertetem az egymással összefüggő beszédmódok és szimbolikus pozíciók alkotta szemben álló értelmezési rendszereket (II. 4.), majd a két értelmezési rendszert érvényesítő diskurzív stratégiákat (II. 5.). E részekből fog állni a diskurzív mező struktúrájának elemzése. Sajnos, terjedelmi korlátok miatt, a hagyományos sajtóelemzés alapján kapott kutatási eredményeket (melyik szereplő, melyik lapban, milyen megszólalástípusban, hányszor, melyik időszakban és melyik helyen stb.) nem tudom közölni.

II.1. Az elemzett adatbázis

A gazdasági stabilizációs diskurzus a három elemzett lapban mintegy 620 újságcikkben jelent meg. E cikkek közül 120-ban több megszólalás is volt, így összesen 850 megszólalás képezte az elemzés tárgyát. E 850 megszólalásban 8632 egyedi megnyilatkozást kódoltam.

Az elemzés első lépésében kvalitatív elemzéssel kialakítottam a diskurzus kijelentéseit tartalmazó kódrendszert⁵. Ez eredeti formájában alkalmatlan volt az empirikus elemzésre. Ezért több lépésben átalakítottam a kódrendszert.⁶

A végleges adatbázis így 7173 megnyilatkozásból áll (szemben az eredeti 8632-vel), amelyet 184 kijelentéssel modellezek. A diskurzus terének tehát mintegy 83 százalékát modelleztem a végleges kijelentésrendszerrel, az összes elemzés erre a szűkített adatbázisra vonatkozik.

II. 2. A diskurzusban használt beszédmódok

Azokat a kijelentéseket, amelyek hasonló helyet foglalnak el „a kijelentések általános szórásában”, alternatív beszédmódokként értelmezhetjük.

Az „általános szórás” vizsgálatában abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a kijelentések nem véletlenszerűen kötődnek egymáshoz. A szereplők stratégiai hatá-

rozzák meg, hogy mely kijelentések kerülhetnek azonos megszólalásba vagy logikai kapcsolatba egymással. Ezért annak vizsgálatából, hogy miképpen csoportosítják a kijelentéseket maguk a szereplők, kirajzolódhat előttünk a diskurzus összes kijelentésének kapcsolathálója. Ez az összes további elemzés kiindulópontja.

Két kijelentés között akkor áll fenn kapcsolat, ha azonos megszólaláson belül fordulnak elő. Az *A* és *B* kijelentés közötti kapcsolat erőssége attól függ, hogy a 850 megszólalásból hány olyat találhatunk a diskurzusban, amelyben a két kijelentés egyszerre fordul elő. Sok olyan kijelentés-pár volt, ahol egyáltalán nem volt kapcsolat, a legtöbbször kapcsolódó kijelentések kapcsolatainak száma pedig meghaladta a 60-at.

A 184 kijelentés mindegyike jellemezhető egy 183 tagú számsorral, amely azt mutatja, hogy az adott kijelentés hányszor kapcsolódik a többi kijelentés valamelyikéhez. E számsor tehát egy *kapcsolatmintázat*, és azt a speciális pozíciót jeleníti meg, amelyet a kijelentés a többi kijelentés alkotta mezőben elfoglal. Az elemzés első lépése az lesz, hogy az eltérő kapcsolatmintázatú kijelentések közül közös csoportba válogatjuk azokat, amelyeknek a pozíciója a leginkább hasonlít egymásra. A közös csoportba tartozó kijelentések⁷ tehát azonos kijelentésekkel jelennek meg közös megszólalásban (azonos kijelentésekkel „vonzák egymást”), és azonos kijelentésekkel nem jelennek meg soha együtt (azonos kijelentésekkel „taszítják egymást”). Ez arra enged következtetni, hogy a diskurzusban betöltött szerepük, funkciójuk azonos. E funkció pedig a diskurzus legfőbb témáinak megjelenítése. *A kijelentéscsoportok tehát azon beszédmodok kijelentései, amelyekkel a diskurzus fő témáiról beszélni lehet.*

A hasonló kapcsolódási mintájú kijelentések elkülönítésére a UCINET IV kapcsolathálóelemző program ún. CONCOR (Convergence of iterated correlations) eljárását használtam fel (lásd Borgatti–Everett–Freeman 1996). Ez az eljárás hierarchikus módszerrel képez kijelentésblokkokat. Az összes kijelentést először két csoportra osztja, majd mindkét „fő-blokkot” 2 „alcsoportra”, és ezeket további két részre bontja stb. Esetünkben ez az eljárás nagyon jól követte a diskurzus általános struktúráját, hiszen a két fő kijelentéscsoport szétválasztásával elkülönítette a kormányzati és az ellenzéki jellegű kijelentéseket, majd e csoportokat osztotta újra két részre. A kijelentések csoportosításában háromszori újrabontást, azaz 8 kijelentés-blokk képzését tartottam optimálisnak.

1. táblázat

Össz				184 kij– 7173 mny			
1. vágás		(korm): 88 - 4004				(ell): 96 - 3159	
2. vágás	(pol): 35 - 1453		(szak): 53 - 2551		(pol-ért): 59 - 2023		(szak): 37 - 1136
3. vágás	14 628	21 835	33 1266	20 1285	33 1177	26 846	27 865 10 271
	1. blokk	2. blokk	3. blokk	4. blokk	5. blokk	6. blokk	7. blokk 8. blokk

Az 1. táblázat azt mutatja be, hogy az eljárás során létrejött csoportokba hány kijelentés tartozik, és hogy e kijelentések hányszor jelentek meg mint megnyilatkozás. A kijelentések száma dőlt, a megnyilatkozások száma normál számmal látható.

Némileg elébe vágva a tartalmi elemzésnek, szükségesnek tartom megjegyezni a következőket:

Az 1. vágás elkülönítette egymástól az inkább a kormányzat, illetve szimpatizánsai által használt kijelentéseket, és az inkább az ellenzék, illetve szimpatizánsai által használt kijelentéseket. Látható, hogy a kijelentések számát tekintve az ellenzéki kijelentések vannak túlsúlyban, ezzel szemben a kormányra jellemző szám szerint kevesebb kijelentés a diskurzus nagyobb részét fedi le (4004 megnyilatkozást).

A 2. vágás mindkét oldalon a szakértői kijelentéseket különíti el a politikusi-értelmiségi kijelentésektől. Kormányzati oldalon a szakértői, ellenzéki oldalon a politikusi-értelmiségi kijelentések vannak túlsúlyban.

A 3. vágás a kormányzati szakértői, kormányzati politikusi és ellenzéki politikusi csoportot jól értelmezhetően metszette ketté, az ellenzéki szakértői kijelentések szétbontása azonban nem értelmezhető, ezért a 7. és 8. blokkot egységes beszéd-módként interpretálok.

Az alábbiakban ismertetem az egyes beszédmódokat, rövid elemzés keretében és a és domináns kijelentések bemutatásával.

1. beszédmód: „Gazdasági kényszerhelyzet és politika”

Az első beszédmód a gazdasági kényszerhelyzetet, a „népszerűtlen, de elkerülhetetlen” politikát és az ehhez kapcsolódó politikai felelősséget tematizálja.

A „gazdasági stabilizáció szükségszerűsége” a kormányzati politikusi retorikában az alábbi tényezőkre való hivatkozás formájában jelenik meg: 1. a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet, 2. a cseh gazdasági válság és „cseh Bokros-csomag”, és 3. az 1994–1995-ös gazdasági válság („egyensúlyromlás” és „túlfogyasztás”).

Az e beszédmódot használó szereplők emellett a kényszerhelyzet, a politika szférája és a társadalom közötti kapcsolatról beszélnek. Az érvelés általános formája hozzávetőleg így írható le: (az előző kormány felelőtlenségéből adódó) gazdasági kényszer-alkalmazkodás kényszere – társadalmi elégedetlenség – az ellenfelek ezt kihasználják. *E beszédmód használata elsősorban politikusi és védekező retorikai magatartást jelent:*

- Csehországban is hasonló gazdasági intézkedések léptek életbe („Klaus-csomag”);
- az 1994–95-ös gazdasági válság kulcselemei az egyensúlyi tényezők, az eladósodás;
- 1994–95-ben többet fogyasztottunk, mint termeltünk;
- ez egy új világ: a kapitalizmus, a piacgazdasági logika, az állami gondoskodás vége;
- a stabilizáció szükségszerű megszigorításokat, népszerűtlen, de elkerülhetetlen politikát jelent;
- a társadalom felkészületlen volt a szükséges változásokra;
- a kormánypártok érthetően népszerűtlenek.

2. beszédmód: „Társadalmi érzékenység”

Ezt a beszédmódot elsősorban kormánypárti politikusok használják. Megjelenítik a kormánypártok „társadalmi érzékenységét”: egyrészt a gazdaságpolitika negatív társadalmi következményeiről beszélnek, másrészt ígéreteket tesznek a társadalmi problémák kezelésére. Hivatkoznak a társadalom és politika kapcsolatára is, hasonlóképpen a „kényszerhelyzet”-beszédmód használóihoz.

E beszédmód *funkciója a gazdaságpolitika negatív társadalmi következményeinek enyhítése*. Az ellenzéki megszólalásokban ezek a társadalmi problémák igen sokrétűek, és három fő csoportra bonthatók: 1. az életfeltételek romlása, 2. társadalmi dezintegráció; 3. a társadalom képtelensége az újratermelődésre. Ezzel szemben a kormánypárti megszólalók *kizárólag az életfeltételek rosszabbodásáról, a reáljövedelmek csökkenéséről beszélnek mint társadalmi problémáról*. Az átmeneti „nadrágszíjmeghúzás” metaforáját használják: „egy ideig kevesebbet költünk, hogy aztán jobb lehessen”. Szembeötlő a dezintegráció vagy az újratermelődésre való képtelenség tematizálásának a hiánya.

A társadalmi problémákat azonban nemcsak ily módon eufemizálják és rejtik el. Elkerülhetetlennek állítják be őket, a növekedésért hozott „közös áldozatnak”, amelynek majdani jutalmaképp a szétesztható források bővítését ígérk. Ez a gazdasági helyzet javulásából következik, amely részben a társadalom áldozatvállalásának, részben a kormánypártok hozzáértésének köszönhető. A gazdasági helyzet javulása e beszédmódban csak a legáltalánosabb szlogenek szintjén jelenik meg (megtörtént a piaci átmenet, rendbe raktuk a gazdaságot, nagy tetteket hajtottunk végre).

A társadalmi feszültségek ebben a beszédmódban is megjelennek, ezt egyrészt a populista ellenzék számlájára írják, másrészt a társadalom „elfáradásával” magyarázzák. A társadalom azonban e beszédmódban nemcsak szenvedő alanya, de nyertese és elismerője is a gazdaságpolitikának. Ennek következtében maga is belátja, hogy a javára szolgál a további érdekkorlátozás:

- „rendbe raktuk a gazdaságot”, „nagy tetteket hajtottunk végre”;
- a társadalom problémákkal küzd, áldozatokat hoz a sikeres gazdaságpolitika érdekében;
- mindennapi életfeltételek, nélkülözés, jövedelmi viszonyok problematikusak;
- az életfeltételeken, alacsony jövedelmeken javítani kell, igazságosabb elosztási viszonyok;
- jogosan elégedetlen és türelmetlen a társadalom, elfáradt;
- elégedetlenséget szító szélsőséges és populista szereplők felelősek a társadalmi feszültségekért;
- a társadalom megérti, hogy szükséghelyzetről van szó;
- a társadalmat pozitívan érintik a változások;
- a kormányzat „szakértő”, biztosan kezeli a bajt.

3. beszédmód: „Gazdaságpolitikai siker és folytatás”

E beszédmódba elsősorban a gazdaságpolitika sikereiről és folytatásáról szóló kijelentések tartoznak. Fontos, hogy e beszédmód használóinak célja elsősorban nem a gazdaság mint rendszer pozitív állapotának leírása, hanem a követett gazdaságpolitika eredményességének, a folytatás fontosságának tematizálása, és a társadalom felszólítása a további alkalmazkodásra. Természetesen megjelennek a pozitív gazdasági folyamatok, ám itt a lényeg az, hogy ezek a sikeres stabilizációs gazdaságpolitika eredményének tekinthetők.

Az e blokkba tartozó kijelentések három fő csoportba oszthatók: az *első csoport* kijelentései a gazdaságpolitika sikerét, külföldi elismerését tematizálják. E kijelentések fele a sikeres gazdaságpolitikát általános szinten megjelenítő szlogen. A *második csoport* kijelentéseinek funkciója az esetleges túlzott társadalmi elvárások korlátozása és a további alkalmazkodásra való felszólítás. A *harmadik* a gazdasági teendőket tematizáló kijelentések csoportja. Ezek egy része a gazdaság mint rendszer keretfeltételeinek biztosítására irányul (növekedési, inflációs, költségvetési kiadási feltételek), a másik része pedig az állami beavatkozásra, a gazdaság mint termelési tevékenység támogatására (kisvállalkozás-ösztönzés, agrártámogatás, állami fejlesztési programok és beruházások növelése). Ez utóbbi célok azonban csak mint a gazdasági rendszer keretfeltételeinek stabilizálása eredményeként realizálható célok szerepelnek. A kormányzati szakértői beszédmódban tehát a gazdaság mint rendszer elsődleges, mint termelési tevékenység másodlagos. Ennek éppen a fordítottja jellemző az ellenzéki szakértői beszédmódra:

- Versenyképes cégek maradtak életben, a mikroszféra szerkezetváltása megtörtént;
- az ország külső eladósodása csökken;
- „megteremtődtek a fenntartható gazdasági növekedés feltételei”;
- a gazdaság stabilizálódott;
- a Nyugat elismeri gazdaságpolitikánk eredményeit;
- a gazdasági stabilizáció még nem zárult le;
- következésképpen, hosszú távon kell gondolkodni, folytatni a stabilizációs gazdaságpolitikát;
- következetes költségvetési politikára, kiadáscsökkentésre, óvatos bérpolitikára van szükség;
- fenn kell tartani a gazdaság működőképességét, megőrizni a stabilizáció eredményeit;
- biztosítani kell a gazdasági növekedést;
- veszélyes az infláció mesterséges csökkentése;
- a jóléti ellátórendszereket egyszerűsíteni kell;
- a beruházásokat ösztönözni kell;
- támogatni kell a kis- és középvállalkozásokat;
- állami fejlesztési programokat kell beindítani, folytatni őket.

4. beszédmód: „Absztrakt makrogazdasági szakértői”

A „gazdaság mint modellezhető rendszer” keretfeltételei elsősorban az absztrakt gazdasági szakértői beszédmódban jelennek meg. E keretfeltételek mint a gazdasági rendszer működésének elsődleges biztosítékai és jellemzői a kormányzati be-

szédmódok mindegyikében szerepelnek. A kormányzati jellegű megszólalásokban a keretfeltételek stabilizálása jelenti a külsőleges kényszert, amelyhez alkalmazkodni kell. E keretfeltételek megléte esetén a gazdaság mint rendszer működésbe lép. E racionalitás biztosításához képest minden egyéb – a keretfeltételek teljesítésének társadalmi ára, a termelési tevékenységet folytatók kiléte (hazai vagy nem, kistermelő vagy nem), a piaci adaptáció állami segítése stb. – másodlagos.

A „politikus” megszólalásokra jellemző szlogenszerű kijelentések itt hiányoznak, csakúgy, mint a politikai felelősségre utalás. Szintén hiányoznak a társadalomnak szóló közvetlen jelzések (kivéve a bérmegállapodásra vonatkozó igény), és a gazdaságpolitikai teendők tematizálása is.

A gazdasági keretfeltételek megjelenítésének szakértői beszédmódját a PM- és MNB-szakértők és kutatóintézeti közgazdász szakértők használják. E beszédmód használói *helyezik leghatározottabban a makrogazdasági keretfeltételeket a problematika középpontjába, s támasztják alá tényanyaggal a többi kormányzati beszédmódot:*

- külső (folyó fizetési, fizetési, külkereskedelmi) mérlegek egyensúly(közel)i állapotban vannak;
- belső mérlegek (költségvetés, tb, áht.) egyensúly(közel)i állapotban vannak;
- az egyensúlytalanság finanszírozható mértékűre csökkent, modernizációs deficitről van szó;
- megindult a gazdasági növekedés, konjunktúra, GDP-növekedés;
- a beruházások mértéke nő;
- nő az export, a gazdasági növekedés az export bővülésére épül;
- az infláció csökken;
- a reálbérek, a lakosság fogyasztása, az életszínvonal helyzete javul;
- az egyensúlyi helyzet újra romlik, ez természetes, de óvatosságot követel.

5.beszédmód: „Radikális dekonszolidációs”

Ez az ellenzéki politikai-értelmiségi jellegű beszédmód a rendszerváltás radikális dekonszolidációjának beszédmódja. Az ellenzéki típusú megnyilatkozások több mint egyharmada tartozik ide. Nemcsak a kormányzati gazdaságpolitikát utasítják el radikálisan, hanem a kialakuló rendszert: a társadalmi–gazdasági–politikai helyzetet a maga egészében. Téved azonban az, aki e beszédmódban csak a piac- és kapitalizmusellenességet látja meg. A radikális kritikák ugyanis a nem-piaci alkuk, a kliensrendszer, a lobbipolitika, a korrupció: a „vadszocializmus” jelenségeire is vonatkoznak.

A rendszer- és kormánykritikát elsősorban a társadalmi szenvedés tényei támasztják alá. E beszédmód használói rengeteget hivatkoznak a társadalmi életfeltételek romlására, amit a stabilizációs gazdaságpolitikára vezetnek vissza. *Az életfeltételek romlását mint mindennapos szenvedést és létbizonytalanságot jelenítik meg,* szó sincs „átmeneti életszínvonal-csökkenésről”. Hivatkoznak a szegénységre, a munkanélküliségre, a nyugdíjasok megpróbáltatásaira, az emberek mindennapos fenyegetettségére. Erősen expresszív és indulatos stílusban beszélnek.

A társadalmi problémák itt „szenvetesként” jelennek meg, *nem az „elvontabb” dezintegrációs és újratermelődési válságfolyamatokat tematizálják e beszédmód használói.* (Bár elsősorban ők hivatkoznak a tudományos és kulturális rendszerek válságára. Ennek oka az, hogy ez elsősorban az értelmiségi megszólalók beszédmódja.)

A gazdaságpolitikát a kormány szakmai és erkölcsi alkalmatlanságával, nemzetietlenségével és kommunista mivoltával magyarázzák. Ezzel összefüggésben a kormánypártok diktatórikus törekvéseiről és korruptségéről beszélnek, arról, hogy a kormány gazdasági érdekcsoportok oltárán áldozza fel az országot. A gazdaságpolitikát másrészt a kormánypártok doktriner és erőszakos eszméivel magyarázzák (neo- és ultraliberalizmus, monetarizmus stb.).

Dominánsak a „rendszerelváltás kisiklására” vonatkozó kijelentések.

Ide tartozik szinte az összes radikális piac- és kapitalizmusellenes és a világgazdasági integrációt ellenző kijelentés. Ezek összefüggnek a „félrement rendszerelváltás” képzeleteivel:

- reálbércsökkenés, szorongás, létbizonytalanság a gazdaságpolitika következménye;
- szegénység, nyomorúság jellemzi a társadalom széles rétegeit;
- a kormánypártok erőszakos doktrínákat követnek (neo/ultraliberális, monetarista, korlátlan piachívó);
- a kormány gazdasági érdekcsoportok, nem pedig a társadalom érdekeit követi;
- a gazdaság „elszabadul”, a piac logikája uralkodik mindenek felett;
- a kormány a privatizáció során a nemzeti vagyont kiárusította, szétosztogatta külföldieknek;
- diktatórikus törekvéseket, a pártelit érdekeit érvényesíti a kormány, bebetonozza pozícióit;
- a kormánypártok saját gazdasági érdekeiket érvényesítik;
- a nyugati szereplők tudása egyoldalú, a helyi viszonyokat nem ismerik, érdekeiket követik;
- a rendszerelváltás rossz irányú, a társadalom szétszakad, szűk rétegek nyernek, a többség veszít;
- a rendszerelváltás társadalmi erkölcsi válságot hoz, a becsületes magatartással az ember rosszul jár;
- félrement rendszerelváltás, nincs valódi demokrácia, klientúraépítés folyik, elitenek küzdelme a hatalomért.

6. beszédmód: „Politikusi kritikák, politikusi ígérek”

Ez az ellenzéki politikai beszédmód a „hagyományos” ellenzéki retorika eszközeit alkalmazza: általános politikai kritikák, a kormánnyal elégedetlen és változást akaró társadalom megjelenítése, a saját alternatíva megjelenítése, ígérek. a változásra.

A káros társadalmi következmények e beszédmódban elsősorban nem mindennapos szenvedésként, hanem mint dezintegráció és az újratermelődési rendszerek válsága jelennek meg.

E beszédmód használói a kormánypártok negatív politikai felelősségére hivatkoznak elsősorban. Fontos szerepet játszanak a társadalomnak a politika irányítói-

val szembeni elégedetlenségét megjelenítő kijelentések. A saját politikai alternatívát és a változás ígérétét hangoztató kijelentések e beszédmód legnagyobb kijelentéscsoportját alkotják. A változás biztosítékát egy „szélesebb konszenzuson” alapuló politika jelentheti.

Ebből a szempontból tehát ez is dekonszolidációs jellegű beszédmód, erősen kapcsolódik is a radikális beszédmódhoz. Mégis enyhébb annál, hiszen elsősorban a kormány alkalmatlanságáról és az általa okozott károkról szól, és csak másodlagosan a rendszerváltás egészéről vagy explicit piac- és kapitalizmusellenességről:

- a társadalom kettészakad, egyre szélesebbek a törésvonalak;
- a középosztályosodás folyamatai megakadnak;
- a társadalmi újratermelési, jóléti rendszerek válságba kerülnek;
- az oktatás, nevelés rendszere válságba kerül;
- a kormány nem azt teszi, amit ígért, és nem azt mondja, ami a valóság;
- emberarcú, szolidáris, igazságos piacgazdaságot kell kiépíteni;
- el kell indítani a polgárosodást;
- széles körű konszenzuson alapuló, közösségi elvű politikára van szükség;
- a társadalom elégedetlen, változást, tisztességes megélhetést akar, robbanásig feszült, kiszolgáltatott;
- s társadalmi helyzetkép nem azonos a kormánypártival, nem azt látjuk, amit mondanak;
- a válság megoldását a szakértő, győzelemre esélyes saját párt biztosítja;
- a változást akaró értelmiségiek, szakértők, összefogó társadalom oldják meg a válságot.

7-8. beszédmód: „Ellenzéki szakértő”

Az ellenzéki szakértői beszédmódban – szemben a kormányzati szakértői beszédmódokkal – fontos szerepet kapnak a gazdaságpolitikai kijelentések mellett a társadalompolitikaiak

A gazdaságpolitikát kritizáló kijelentések három fő csoportra bonthatók:

1. stabilizációs és árfolyampolitika hibás mivoltát tematizáló kijelentések. A főbb kritikák: a gazdaságpolitika restriktív, csak az egyensúlyi helyzet megteremtésére összpontosít, az egyensúlyi problémákat félreismeri vagy nem tudja őket kezelni, a stop-go problémát nem sikerült megoldani, az inflációt felpörgetik a hibás árfolyampolitikával.

2. második csoport kijelentései a gazdasági növekedés alacsony szintjére vonatkoznak. A főbb kritikák: az alacsony reálbérek következtében a belső kereslet nem ösztönzi a gazdasági termelést, a növekedés ilyen alacsony szintje konzerválja a Nyugattól való lemaradásunkat.

3. harmadik csoportba pedig azok a kijelentések tartoznak, amelyek a gazdaságot mint termelési folyamatot jelenítik meg, és az állami beavatkozás hiányát kritizálják. A kritika főbb pontjai: a kis- és középvállalkozásokat nem segíti a kormány, a humán erőforrások helyzete rossz, állami beruházási programok hiánya miatt nem fejlődik a gazdaság, a kormányzati gazdaságpolitika kiszámíthatatlan, a hitel-felvételi lehetőségek rosszak, a piaci adaptáció segítése elmarad, a piacvédelem is hiányzik. A gazdaság mint termelési folyamat válságáról való beszéd láthatóan összefügg az állami gazdasági szerepvállalás igénylésével.

A társadalompolitikai szakértői kijelentések főleg a társadalmi újratermelődés válságát tematizálják: a demográfiai, családalapítási, egészségügyi helyzet válságát az állami támogatások leépítése, a restriktív okozza.

Összességében a gazdasági-társadalmi válságról alkotott ellenzéki szakértői képe az alábbi, egymást kölcsönösen meghatározó tényezők alkotják:

– az elhibázott – mert restriktív és állami szerepvállalást csökkentő – gazdaságpolitika,

– ebből következően egyrészt a társadalmi újratermelődés rendszereinek válsága,

– másrészt pedig a gazdaság mint termelési tevékenység („reálszféra”) válsága,

– ebből következően a gazdasági növekedés elégtelen szintje:

- az egészségügyi rendszer válságba kerül, a társadalom egészségi állapota katasztrofális;
- a családok, fiatal házaspárok számára nincs lehetőség a gyerekvállalásra;
- a demográfiai helyzet válságosra fordul;
- a gazdaságpolitika felelősei rövid távú restriktív, pénzügyi szempontokat érvényesítenek;
- a Bokros-csomag túl nagy áldozat, értelmetlen, megfojtja a növekedést;
- a deficitcsökkenés átmeneti, nem gazdasági teljesítményen alapul, a stop-go probléma továbbra is fennáll;
- a belső hiányok és a hibás árfolyampolitika miatt magas az infláció szintje;
- a belső kereslet alacsony, túl nagy a költségvetési szigor, ezért nem növekszik a gazdaság;
- a gazdasági növekedés feltételei nincsenek meg;
- a gazdasági növekedés szintje elégtelen, lassú, lemaradást konzervál;
- a munkaerő képzettsége, a humán erőforrás-adottságok szintje alacsony a gazdasági növekedéshez;
- nincsenek állami infrastrukturális beruházások, ez gátolja a gazdasági fellendülést;
- a vállalatok versenyképessége alacsony, a kormány nem segíti őket a piaci adaptációban.
- a kormány nem támogatja a hazai kis- és középvállalkozásokat;
- az államtalanító törekvések károsak (nincs iparfejlesztés, nincs piacvédelem);
- a kormány nem a reálgazdaságot, nem az értéktermelést támogatja.

II. 3. A szimbolikus pozíciók rendszere a diskurzusban

A bemutatott beszédmódok a diskurzus alternatív témáit jelenítik meg, alternatív tudást a gazdasági stabilizációról. Az esetek többségében azonban: a megszólalók egyszerre több beszédmód kijelentései közül válogatnak. Azokat a tipikus kombinációkat, amelyekben a beszédmódok konkrétan megjelennek, *szimbolikus pozícióknak* neveztem el.

Szimbolikus pozíció, tudásforma: a diskurzusban részt vevő szereplők (személyek, pártok, intézmények) lehetséges pozíciói, amelyekből a diskurzus tárgyának leegyszerűsített képe jelenik meg. E pozíciókat értelmezhetjük egymással versengő tudásformákként. Az alternatív tudásformák a beszédmódok egymástól eltérő kombinációi. Egy szimbolikus pozíció valamely beszédmód dominanciájával jellemez-

Az 1. ábra azt mutatja, hogy az egyes klaszterek szereplőit milyen beszédmódhasználat jellemzi (az egy klaszterbe sorolt szereplők beszédmódhasználati mintáinak átlagát láthatjuk). Az elkülönülő klaszterekben láthatóan más-más beszédmód domináns, ennek megfelelően jelenítenek meg eltérő tudásformákat a stabilizációról.

2. táblázat

Szimbolikus pozíciók és szereplők	A használt beszédmódok	Személy	Párt, intézmény	Megszólaló-típus
A: Kormánypárti politikus és újságíró	„Kényszerhelyzet” + „Társadalmi érzékeny”	Csintalan S., Gergely L., Kósáné K. M: Aczél E.	Világgazdasági kut. Int.	
B: Kormánypárti politikusok	„Társadalmi érzékeny” + „Gazdaságpolitikus”	Horn, Szekeres, Pető, Kovács, Kuncze, Bauer, Magyar, Szent-Iványi	MSZP, SZDSZ	
C: Kormánypárti gazdaságpolitikusok és gazdpol szakértők	„Gazdaságpolitikus” + „Makroökgazdász”	Surányi, Medgyessy, Bossányi, Petschnig, Békesi, Köves, Fazakas	MNB, PM Pénzügykutató	NSZ: máskö zg, újs Külf MH külf MN külf
D: Közgazdászok és kutatóintézetek	„Makroökgazdász” + „Gazdaságpolitikus”	Vértes András	GKI, KSH, Tárki, Budapest Bank	
E: „Ingadozók”	Vegyesen	Lengyel L.	Kopint-Datorg, MSZOSZ	MH újs
F: Radikális ellenzéki politikusok és értelmiségiek	„Radikális” + „Ellenzéki politikus”	Lezsák, Deutsch, Giczy, Szokolczai, Kopátsy	KDNP, egyéb szaksz. MSZP balold. platform	MN: újs, ért MH ért, NSZ ért
G: Ellenzéki politikusok	„Ellenzéki politikus” + „radikális” és „ellenzéki szakértői”	Faggyas, Orbán, Szabó, Kövér, Varga, Torgyán	FIDESZ, MDF, MDNP	
H: Ellenzéki gazdaságpolitikai szakértők	„Ellenzéki szakértői”	Matolcsy, Szabadi, Áder, Kádár, Boross	Privatizációs kut. int. FKGP	MH másközg MN másközg

(rövidítések: NSZ: Népszabadság; MH: Magyar Hírlap; MN: Magyar Nemzet; újs: újságíró; ért: értelmiségi; másközg: nem kutatóintézeti közgazdász; külf: külföldi szereplő)

A 2. táblázat azt mutatja, hogy a szimbolikus pozíciókat mely szereplők jelenítik meg. Jelezttem azt is, hogy mely pozíciót mely beszédmód dominanciája jellemez (dőlt betű), és hogy mely beszédmód társul a dominánshoz. A nyolc diszkurzív csomópont közül hét valamely beszédmód dominanciájával jellemezhető, egy pedig (az *E*) vegyes beszédmódhasználattal. A szimbolikus pozíciókat tartalmilag itt külön nem elemzem, hisz a beszédmódok bemutatása alapján könnyen értelmezhetők.

Az alábbiakban röviden jellemezem a szimbolikus pozíciók megjelenítőit és a Melékletben egy-egy rövid idézettel mutatom be a versengő pozíciók közötti eltéréseket.

A: E pozíció megjelenítői két markáns csoportra oszthatók. Az egyikbe a két újságíró és a Világgazdasági Kutatóintézet tartozik. Ők elsősorban a gazdasági kényszerhelyzetről és a gazdaságpolitika alkalmazkodási kényszeréről beszélnek. A másik csoportot két MSZP-s politikus, Csintalan S. és Kósáné K. M. képviselik. Ők szinte kizárólag a kormányzat politikai felelősségét tematizálják. Minden konkrét gazdasági utalás nélkül, általános (jórészt a múltból hozott) retorikával legitimálják a gazdaságpolitikát („álltunk a vészben, álltunk merészen”).

B: Az ide sorolt szereplőknél különösen jól látható a politikai nyelvi tevékenység stratégiai jellege. Ezt a pozíciót képviseli szinte az összes kormánypárti politikus – és csak ők. Magyarán: egy kormánypárti politikusnak a társadalmi érzékenység témáját kell elsősorban hangsúlyoznia, nem beszélhet túl sokat például a gazdaságpolitikáról. Ez a feladat a pénzügyminiszterre és a jegybankelnökre hárul.

C: Az e pozíciót megjelenítő szereplők közül a két legfontosabb Medgyessy Péter (illetve a PM) és Surányi György (illetve az MNB). Nekik a gazdaságpolitika mellett kell érvelniük. Ide tartoznak még azok a szakértők, akik szintén fontosnak tartják, hogy a javuló gazdasági helyzet hangsúlyozása mellett a kormány pozitív politikai szerepét is jelezzék. A lapokban megjelenő megszólalótípusok közül ide tartoznak mindhárom lap „külföldije”. A 2. ábrán majd láthatjuk azt is, hogy a Magyar Nemzet külföldi szereplői inkább „köztes pozíciót” foglalnak el, a lap tehát kritikus külföldi véleményeket is ismertet. A Népszabadság kormánypártiságát jól mutatja, hogy újságírói és nem-kutatóintézeti közgazdászai is ezt a szimbolikus pozíciót jelenítik meg.

D: Ebben szimbolikus pozícióban a kutatóintézetek közgazdászai szolgáltatják azt a tényanyagot, amelyet a gazdaságpolitikai sikerre hivatkozó politikusok és szakértők felhasználnak. Ezért játszanak fontos szerepet a kormányzati oldalon. És azért is, mert – bár domináns beszédmódjukban csak a „gazdaság mint rendszer” keretfeltételei jelennek meg – jól látható, hogy a gazdaságpolitikusi beszédmódot is olyan arányban használják, amely már politikai elkötelezettségre vall.

E: A „vegyes” szimbolikus pozícióba sorolt szereplők – bár sokban különböznek egymástól – egyszerre használnak kormánypárti és ellenzéki beszédmódokat. Az is összeköti azonban őket, hogy nemcsak a diskurzusban, hanem a politikai-értelmi-ségi mezőben is „köztes pozíciót” foglalnak el. Az „örök kívülálló” Lengyel László, a „meghasonlott” MSZOSZ, a „kicsit alternatív” Kopint, a Magyar Hírlap köztes pozíciójára pedig éppen újságíróinak ingadozása utal. E pozícióhoz közel áll (lásd a 2. ábrát) Köves András és Békési László is, akik – mivel némileg „kormánypártib-

bak” – a C pozícióba kerültek. Általánosan az jellemző e szereplőkre, hogy a stabilizációs gazdaságpolitikáról pozitívan vélekednek, de hevesen tiltakoznak a korrupció, a kliensrendszer stb. ellen. A társadalmi problémákat pedig nem szűkítik az életszínvonal esésére.

F: A következő szimbolikus pozíció szereplői két alcsoportot alkotnak. Az egyikbe Kopátsy Sándor és Szokolczai György tartozik. Ők a radikális beszédmóddal az ellenzéki szakértői beszédmódot párosítják, és nem használják az ellenzéki politikusi beszédmódot. Piac- és kapitalizmusellenes kijelentéseket tesznek, „radikális közgazdászok”. A másik alcsoportba tartozik az összes többi szereplő. A három „hiperradikális” politikus (Deutsch, Giczy és Lezsák), a KDNP, a rendszerváltás irányát elutasító MSZP baloldali platform, az MSZOSZ-nél radikálisabb hangvételű többi szakszervezet. Ebből a szimbolikus pozícióból beszél az értelmiségiek nagy része (bármely lapban publikáljon is). A Magyar Nemzet újságírói is – igazodva a lap ellenzéki beállítódásához – is ide tartoznak.

G: Ebbe a szimbolikus pozícióba csak ellenzéki politikusok tartoznak, kivéve a Magyar Nemzet újságíróját, Faggyas Sándort. Meglepő lehet, hogy Torgyán Józsefet itt találjuk, és nem a radikálisok között. Ennek oka az, hogy az emlékezetes „féregirtó-beszéd” kudarca óta Torgyán kerül a radikalizmust. Pártját szakértője, Szabadi Béla képviselte, aki a diskurzusban szinte nem is vett részt. Az FKGP ezért került az ellenzéki szakértői szimbolikus pozícióba.

H: Az „ellenzéki szakértői” szimbolikus pozíció főszereplőjének Matolcsy Györgyöt (és a Privatizációs Kutatóintézetet) kell tekintenünk, valamint a Magyar Hírlapban és a Magyar Nemzetben megszólalt nem kutatóintézeti közgazdászokat (a két lap tehát ellenzéki szakértőket vonultat fel, szemben a Népszabadsággal). Néhány politikust is ide sorolhatunk, akik a vitákban inkább szakértőként nyilatkoztak meg.

A 2. ábra a diskurzív mező struktúráját mutatja. A mező térképét egy faktor-elemzési eljárás (ún. correspondance analysis) alapján rajzoltam meg. Az eljárás lényege az, hogy a szereplőkből és a 8 beszédmódból álló aszimmetrikus mátrix alapján egyszerre vizsgálja a szereplők és a blokkok szóródását, és kimutatja az azt meghatározó faktorokat. Ezután a faktorok dimenziói által alkotott síkba helyezi el a vizsgált blokkváltozókat és a szereplőket.

A diskurzus szereplői és az általuk használt beszédmódok varianciájának 60 százalékát három jól értelmezhető faktor magyarázza:

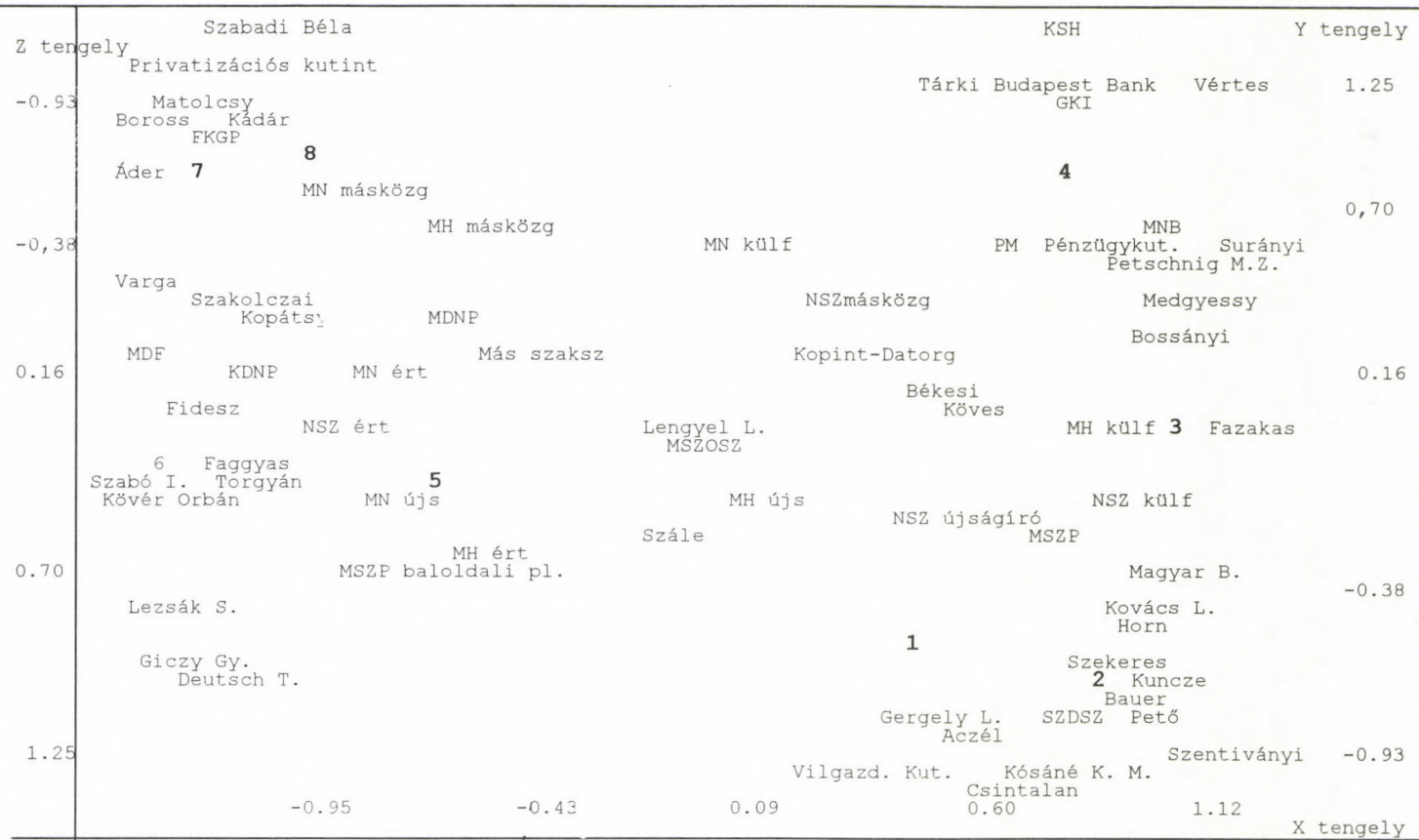
1. faktor (X tengely): kormányzat–ellenzék dimenzió (a variancia 30,8%-át magyarázza),

2. faktor (Y tengely): kormányzati szakértő–kormányzati politikus dimenzió (18,8%-ot magyaráz),

3. faktor (Z tengely): ellenzéki szakértő–ellenzéki politikus és értelmiségi dimenzió (13,9%-ot magyaráz).

A diskurzus struktúrája tehát háromdimenziós térben rajzolható meg.

2. ábra

A könnyebb áttekinthetőség érdekében két dimenzió mentén ábrázolom a diszkurzív mezőt. Az X tengely a legfontosabb törésvonalat jelöli (kormányzat–ellenzék). Az Y és Z tengely pedig a „szakértő–politikus/értelmiségi” törésvonalat ábrázolja (a Z tengelyt tehát „ráfordítottam” az X - Y síkra).⁹

Látható, hogy a klaszterelemzéssel azonos klaszterbe sorolt szereplők a faktor-elemzésben is egymáshoz közel jelennek meg. Az ábra tehát pontosan mutatja a „diszkurzív csomópontok struktúráját”. Az egyes beszédmódokat számokkal jelöltem.

II.4. Értelmezési rendszerek a diskurzusban

Az eddigiekben bemutatam a diskurzus beszédmódjait és a szereplők szimbolikus pozícióit. Láhattuk: a szimbolikus pozíciók nem függetlenek egymástól, mint ahogy a beszédmódok sem. A beszédmódok esetében a blokkelemzés, a szimbolikus pozíciók esetében pedig a faktorelemzés két nagy csoportot különített el (amelyeket eddig „kormányzati jellegű” és „ellenzéki jellegű” csoportnak neveztem), és ezeken belül választotta el egymástól a szakértői, illetve politikusi beszédmódokat és pozíciókat.

Reprezentációs rendszernek, értelmezési rendszernek nevezem az egymással összefüggő kijelentések, beszédmódok, szimbolikus pozíciók és diszkurzív stratégiák rendszereit. A gazdasági stabilizációs diskurzusban két egymással szemben álló reprezentációs rendszer létezik, ezek viaskodnak egymással a diszkurzív mező elfoglalásáért. Bourdieu kategóriáját használva: a reprezentációs rendszerek a politikai szereplők által felkínált „politikai problematikák” alternatív modelljei; alternatív normalitás-, legitimitás- és igazságosság-feltételekkel.

Rendszerorientált értelmezési rendszer

1. A „rendszerorientált” értelmezési rendszert a kormánypárti politikusok és szimpatizáns szakértők alkalmazzák. *Középpontjában a gazdaság mint absztrakt, makrogazdasági szinten modellezhető rendszer áll.* Működésének elsődleges feltétele egy sor makrogazdasági keretfeltétel (külső, illetve belső egyensúlyi, inflációs, eladósodottsági, versenyképességi, az ár- és bérstruktúra viszonyával kapcsolatos feltételek). A gazdaságpolitika akkor racionális, ha e keretfeltételeket megfelelő szinten tartja. *Stabilizálásuk után a gazdaság mint racionális rendszer működésbe lép* – mindegy, hogy kik a szereplők, milyen társadalmi haszonnal és körülmények közt tevékenykednek. E keretfeltételek (elsősorban az egyensúlyi és eladósodási feltételek) szinten tartása jelent meg a „gazdaság stabilizálásaként” a magyar nyilvánosságban. A stabil piacgazdasági viszonyok megeremtésén is elsősorban e keretfeltételek kialakítását értik. A társadalmi, gazdasági ágazati, intézményes problémák – bár sokat hivatkoznak rájuk – periférikus helyzetet foglalnak el, hiszen kezelésüket a makrogazdasági keretfeltételektől teszik függővé.

2. A „rendszerorientált” reprezentációs rendszerben a makrogazdasági keretfeltételek határozzák meg a társadalom újratermelődését is. Egy „levezetett”, „hozzá-

rendelt” társadalomképből indulnak ki a „rendszerorientált” szereplők: a társadalmi helyzetet a gazdasági rendszer állapotának derivátumaként ábrázolják. Ebből következően a *társadalmi szereplők érdeketi, vagy a társadalmi igazságosság elveit is a rendszerkövetelmények alapján egyfajta magasabb rendű racionalitás nevében határozhatják meg a rendszer szakértői, ha kell, szubjektíve felfogott érdekeikkel szemben. A közérdek tehát nem a különböző társadalmi akaratok eredője, hanem a rendszerkövetelményekből dedukált szükségszerűség.* Ebben a rendszerben a fő konfliktus mindvégig az „ésszerű, de fájdalmas” lépések és a mindennapokban megélt életkörülmények ellentmondásaiból fakad. A társadalom feladata az alkalmazkodás a kormány képviselte magasabb szintű racionalitáshoz, a „valódi érdekek” felismerése, a „megértés és önkorlátozás”.

3. A „rendszerorientált” szereplők a gazdaságpolitika mellett legnagyobb hangsúllyal önmagukat tematizálják: egyedül mi vagyunk képesek kivezetni az országot a válságból, megfeleni a makrogazdasági rendszer objektív kényszereinek. A politika tehát elsősorban adaptációs funkciót tölt be, alkalmazkodik a hozzá képest különleges kényszerekhez. A megszólalók teleologikus törekvéseit az önfelnagyítás különféle eszközeivel valósítják meg. Ilyen a „céltudatos vezetői kör” képzete, vagy épp a saját jelentőség háttérbe tolása: a párt vagy kormány politikai érdekei nem számítanak, hiszen az elsődleges az ország érdeke, és ezért vállalja a kormány a népszerűtlen intézkedéseket is.

Praxisorientált értelmezési rendszer

1. A „praxisorientált” értelmezési rendszer követői ritkán hivatkoznak a gazdasági rendszerkövetelményekre, ehelyett a *gazdasági-társadalmi szereplők mindennapos életgyakorlatának szempontrendszerét érvényesítik.* A „mindennapok válságáról” beszélnek, amelyet a kormány figyelmen kívül hagy és elmélyít. E válságnak több, egymással összefüggő szintje van. Egyrészt az emberek mindennapi szenvedéséről, a szociális jogok hiányáról beszélnek. Emellett a társadalmi dezintegrációt hangsúlyozzák. Ezekkel összefügg a társadalmi újratermelődés rendszereinek válsága (család, egészségügy, oktatás, kultúra, tudomány), e rendszerek működési feltételeit szintén figyelmen kívül hagyja a kormány gazdaságpolitikája. A *„humán erőforrás kérdéskör” tehát a politikai problematika centrumába kerül, a megszólalók ezekből a szférákból vezetik le a társadalom újratermelődését.* E problémák érzékeltetésére indulatos, expresszív kifejezéseket használnak (szemben a kormánypárt relativizálási törekvéseivel).

2. A társadalmi újratermelődés válsága elsősorban a hibás gazdaságpolitika következménye, de visszahat a gazdaságra is, tovább mélyítve annak válságát (amely szintén a gazdaságpolitika következménye). E kölcsönhatás alapja az, hogy ebben az értelmezési rendszerben a *gazdaság nem mint modellezhető rendszer, hanem mint vállalkozók által folytatott termelési tevékenység jelenik meg, és e tevékenység feltétele a humán erőforrások megfelelő állapota.* Az ellenzéki szereplők ezzel a gazdasági szereplők mindennapos pozícióját igyekeznek felvenni (úgy, mint a társadalmi szereplők esetében). Az ellenzék gazdaságpolitikai alternatívája nem

beszél a kormánypártok által hangoztatott rendszerkövetelményekről: a gazdaságot mint tevékenységet ábrázolja (*ahol nem mindegy, hogy kik végzik, milyen társadalmi haszonnal, milyen körülmények között*). A „praxisorientált” gazdaságpolitikai alternatíva képviselői tehát a termelési tevékenység ösztönzését tartják a gazdasági növekedés alapfeltételének. Ezért *a belső keresletösztönzést, az állami gazdasági szerepvállalást és a humánszférába történő beruházásokat követelik*. Emellett a fő célok egyike az, hogy a hazai kis- és középvállalkozások fejlett technológiával, korszerű termékstruktúrával, piaci kapcsolatokkal rendelkezzenek, versenyképesek legyenek. E piaci tulajdonságok kialakítása és ösztönzése az állam feladata. E célok könnyen összeegyeztethetők az olyan társadalmi elvárásokkal, mint a munkahelyteremtés, az iskoláztatási lehetőségek, a reálbéremelkedés stb. *A gazdasági ésszerűség és a mindennapok elvárásai, érdekei tehát összhangban vannak egymással*. A gazdaság és társadalom viszonya ennek megfelelően nem levezetett, hanem organikus: a gazdaság nem mint a társadalom újratermelődésének alapja jelenik meg, hanem a társadalom „szolgálójaként” („a gazdaság van a társadalomért”).

3. Itt is alapvetően fontosak a „politikai etikai-jogszerűségi” kérdések. A megszólalók a káros gazdaság- és társadalompolitikát a kormányzat korrupciós, erőszakos, amorális, diktatórikus, érzéketlen mivoltára vezetik vissza. A politikát hatalmi és ideológiai tényezőkkel magyarázzák. *Alapvető ellenzéki stratégia tehát a morális témák beépítése a diskurzusba, amelyet a kormánypártok „sterilizálni” igyekeznek*. A nemzeti retorika ennek az értelmezési szintnek alapvető eleme: „társadalomellenesség” és „nemzetellenesség” a kormányzati tevékenység jellemzésére egyenrangú metaforáik.

II.5. A diszkurzív stratégiák rendszere

A diszkurzív stratégiák azok az eljárások, amelyeket a viták szereplői diskurzust ritkítására alkalmaznak: (nem feltétlenül tudatos) szabályok, amelyek alapján a diszkurzív mező szereplői bizonyos kijelentéseket megtesznek, másokat elhallgatnak. E „diszkurzív stratégiák” egymást kizáró kijelentések közötti választásként foghatók fel. Egy adott pozícióban lévő szereplő ezeket a stratégiákat követi, amikor csak a pozícióhoz tartozó kijelentéseket használja, a többi nem.¹⁰

A diszkurzív stratégiák annak bizonyítékai, hogy a diskurzusban nem problémák megtárgyalása, hanem nézőpontok stratégiai érvényesítése folyik.

A 3. táblázat a két értelmezési rendszert érvényesítő, szemben álló stratégiákat mutatja, ezek a diskurzus legfontosabb ritkító eljárásai. Egymással szemben álló stratégiákról van szó: azt rejtik el, amit a másik megmutat, és azt mutatják meg, amit a másik elrejt. E stratégiákra többnyire már utaltam a beszédmodok elemzésekor, most csak rendszerezem őket. Az azonos számú stratégiák egymás ellenstratégiái.

3. táblázat

	Rendszerorientált stratégiák	Praxisorientált stratégiák
1	A válság „orvosi definíciója”	A válság társadalmi definíciója
2	A „közérdek” technokrata definíciója	A „közérdek” demokratikus definíciója
3	Az újratermelődés gazdasági definíciója, levezetett társadalomkép	Az újratermelődés társadalmi definíciója
4	„Először gazdasági, azután társadalmi problémák” – sorrend megjelenítése	A komplex problémakezelés ígérete
5	A makrogazdasági válsághelyzet középpontba helyezése	A makrogazdasági szinten jelentkező válság elhallgatása
6	A gazdaság mint modellezhető rendszer megjelenítése	A gazdaság mint termelési tevékenység megjelenítése
7	A társadalmi következmények eufemizálása	A negatív társadalmi következmények kiterjesztése
8	Gazdasági ésszerűség és társadalmi érdekek szembeállítása	Gazdasági ésszerűség és a társadalmi szempontok összekapcsolása
9	Funkcionalista politikakép megjelenítése (adaptáció)	Konfliktusos politikakép megjelenítése (érdekérvényesítés)
10	A nyugati szereplők mint a piaci racionalitás képviselői jelennek meg	A kedvező nyugati vélemények leértékelése, és negatívok idézése
11	Az állami társadalmi és gazdasági szerepvállalás újrafogalmazása	Az állami szerepvállalás hagyományos, jóléti definíciójának megjelenítése
12	A gazdaságpolitikai diskurzus megtisztítása más diskurzusoktól	A gazdaságpolitika értékelésének „átmoralizálása”

III. Összefoglalás

Remélem, elemzésemben sikerült bemutatnom, hogy a különböző szimbolikus pozíciókból és beszédmódokból megjelenő tudásformák és az ezeket érvényesítő diszkurzív stratégiák miképp állnak össze két szemben álló értelmezési rendszerré.

E rendszerek egyike a kialakuló *status quo* konszolidálására, a másik pedig e berendezkedő *status quo* dekonszolidálására szolgál. A rendszerorientált szereplők definiálják a legitim módon megjeleníthető társadalmi igények körét, természetesként ábrázolják a meglévő elosztási viszonyokat, megrajzolják egy „új világ” kereteit. A praxisorientált szereplők megkérdőjelezzik e definíciós törekvéseket, egy „közösen elhatározott” ígéretesebb alternatíva nevében, amelyet úgy ábrázolnak, mint ha az csak politikai szándékokon múlna.

Lehetetlen nem észrevenni: bár a szereplők megismerési rendszerként mutatják be a két értelmezési rendszert, azok szimbolikus hatalmi viszonyokat stabilizálnak. Egyrészt kizáró és manipulatív jellegükkel. Másrészt pedig azáltal, hogy a szerep-

lők mondanivalójuk mögé rejtik saját – a politikai–értelmiségi mezőben elfoglalt pozícióból fakadó – érdekeiket.

A szocialista-liberális konszolidáció olyan világ természetessé tételét jelenti, amelynek középpontját a gazdaság alkotja mint makrogazdasági keretfeltételekkel leírható rendszer. E rendszer működésének optimalizálása fontosabb minden más problémánál, még a gazdasági növekedésnél is. Ebben a világban a mindennapos, egyéni szociális problémák nem tárhatók a nyilvánosság elé „saját jogon”, mint legitim válságtípus – bár létüket elismerik (azonban csak mint „áldozat”, „nadrágszj-megszorítás”, „átmeneti probléma”). A társadalmi dezintegrációs folyamatoknak és a társadalmi újratermelődési rendszerek (oktatási, egészségügyi, demográfiai helyzet) válságának képe azonban még ebben az eufemizált formában sem jelenik meg – kizárják őket a létjogosultsággal bíró és elgondolható dolgok osztályából. A rendszerváltás konszolidálói a társadalmi újratermelődéssel bonyolult problematikáját finanszírozási, elosztási kérdéssé redukálják, így a társadalom helyzetét a gazdaság helyzetéből vezetik le: „minél nagyobb a torta, annál nagyobb szelet jut a rászorulóknak”. Ennek feltétele azonban az, hogy a konszolidáció képviselői fogalmazhassák meg a társadalom valódi érdekeit. A konszolidálódó rendszerváltás világában tehát nem természetes és legitim a civilszféra érdekartikulációs szerepe. A konszolidáció híveinek társadalomképében a „közérdek” nem esik egybe a „közakarat”tal, nem a társadalmi akaratok eredője, hanem a rendszerkövetelmények szakértőinek álláspontja. Az egyén érdeke, hogy lemondjon saját szociális jogáról, és ezért cserébe hosszú távon az államtól remélheti a szétszórt források mennyiségének némi emelkedését. Ez utóbbi tényezők miatt a gazdasági stabilizációs diskurzus nem sorolható teljesen az Európában folyó neoliberális diskurzusok közé, ahol alapvető üzenet az egyéni „önfelelősség”, az individuális aktivizmust középpontba állító társadalomkép. A „szocialista-liberális” konszolidáció világában ezzel szemben az egyén nem artikulálja érdekeit, az állam által „engedélyezett” „óvatos” reálbéremelkedésben hisz. Emellett nem vitat meg és nem mérlegel egy sor társadalmi kérdést: nem válik problémává a gazdasági racionalitás hirdetésének és a lobbialkuk, a korrupció jelenségeinek ellentmondása, vagy az egyre éleződő társadalmi különbségek igazságossága stb.. A kormányzati értelmezési rendszerben nem elgondolható (persze, csak a társadalom, és nem a kormányzati szereplők számára), hogy az államnak olyan igen fontos funkciói vannak a makrogazdasági stabilitás megteremtésén kívül, mint például a humánberuházások vagy a hazai kis- és középvállalkozások támogatása.

Az ellenzéki értelmezési rendszer hasonlóan manipulatív és kizáró. Elsődleges funkciója a konszolidációs törekvések megakadályozása. Önmagában nem definiálja a társadalmi rendszert, mint a másik. Manipulációs eszköztárának alapeleme a (világ)gazdasági rendszerkövetelmények létének tagadása vagy elhallgatásuk, és a közösen elhatározott alternatíva lehetőségének ígérete; hogy tudniillik minden csak elhatározás dolga. Az expresszív stílushasználat funkciója szintén a hallgató megakadályozása abban, hogy a „mit akarunk” kérdését a „mit lehet” kérdéssel relativizálja.

A Fidesz-kormány megalakulásával a konszolidáció eddigi nyelvi eszközrendszere elveszítette központi helyét. Mivel kormányzati pozícióból lehetetlen

dekonszolidációs stratégiákat folytatni, az egykori ellenzéknek változtatnia kell eddigi nyelvpolitikáján. Ezt meg is teszi: egyáltalán nem használja a radikális dekonszolidációs beszédmódot, és háttérbe szorítja az ellenzéki gazdaságpolitikai alternatíva kijelentéseit, és képviselőit is. Hogy a rendszerváltás nyelvi konszolidációjának „polgári” módja milyen nyelvi eszközökkel valósul meg, egyelőre kérdéses. Az eltelt rövid időszak alapján az a legvalószínűbb, hogy – mivel az életkörülményekben nem lesz jelentős javulás – megpróbálják a rendszerorientált témakonstrukció kijelentéseit visszacsempészni a diskurzusba, de egyrészt nem minden kormányzereplő használja majd e kijelentéseket, másrészt pedig a gazdasági diskurzust kevésbé szorgalmazzák, mint az előző kormány.

Melléklet¹¹

A: ... a kor és a társadalom állapota mindig kikényszeríti a megfelelő döntéseket, a halogatásért felelősség terheli a mindenkor kormányzó pártokat... Éppen eleget hallottam a pártban, hogy eredményességünk garantált 1998-ban. Én nem szeretem ezt a hangulatot. Sem az életben, sem azon belül a politikában nincsenek előre lejátszott dolgok. A győzelemért mindig meg kell dolgozni. Talán majd most – ilyen értelemben tehát nem árt a pártnak a válsághangulat. Az azonban veszélyes is lehet, ha eltérít bennünket egy igen ellentmondásos küldetés teljesítésétől. Mi akkor kezdtünk el kormányozni, amikor már rég szertefoszlottak a rendszerváltáshoz fűződő tömeges illúziók. ... Felelőtlenül soha nem ígértünk semmit, a gazdaság ügyeit kezdtük rendbe tenni. Ezerszer végig gondoltuk: a felelős kormányzáshoz alapvetően az az út állt rendelkezésre, amelyet választottunk, s ezt tiszteletre méltó következetességgel ismeri el a nemzetközi környezet. Sorsfordító időben állt helyre a bizalom Magyarország iránt. A fél világgal szembekerül, aki megpróbálja ezt elvitatni tőlünk.

B: S hogy szívesen tettem-e, amit tettem? Amikor a tervezett intézkedéseket Bokros Lajos és Surányi György bankelnök együttesen letette az asztalra, akkor vitatkoztunk ugyan róla, de teljes egészében elfogadtuk a programot. Nem volt könnyű döntés. A program két miniszter azonnali lemondását is jelentette. És még valami: aki kedvét leli egy kemény megszorító intézkedéssorozatban, vagy lelki beteg, vagy pedig nincs tisztában azzal, hogy az ilyen intézkedéseknek rövid távon milyen fájdalmas következményei vannak a társadalomban... Valóban igaz, hogy most olyan megalapozott, fenntartható növekedés indult meg, amely nem fenyeget azzal a veszéllyel, hogy az egyensúly felborul.

Ezzel együtt sem szabad eufóriába esnünk. A kongresszuson is hangsúlyozni fogom, mennyire ügyelnünk kell a gazdasági stabilitás megőrzésére. Ha most engednénk azoknak a részigényeknek, amelyek tízmilliárdos támogatásokról szólnak, ha engednénk a tapasztalható növekedés nyomán hihetetlen mértékben megszorodó újabb és újabb kérelmeknek, nagy hibát követnénk el. Azok erőfeszítését és áldozatvállalását tennénk hiábavalóvá, azokat rövidítenénk meg, akik nagyon súlyos árat fizettek az egyensúlyért, a gazdaság fellendüléséért. Ezt nem tehetjük, nem is fogom megtenni.

C: Magyarország végül is felértékelődött. ... A felértékelődésre persze nagyon szigorú gazdasági rendteremtés után kerülhetett sor. Prága akkor került kellemetlen pozícióba, amikor már azt hitték, minden túl van. ... Az igazi baj akkor következett be, amikor úgy tűnt, a cseh gazdaság jelentős növekedésnek indult. E növekedést a belső fogyasztás mozgatta, s nem biztosította a versenyképesség javulását, a beruházások elsődlegesen nem az exportot szolgálták, sőt, a kiviteltől is elvont árualapokat a belső fogyasztás. Magyarország ezt az

állapotot 1995 tavaszától igyekezett elkerülni: ráébredt a gazdaságpolitika arra, hogy katasztrofális helyzet alakulna ki, ha a megelőző időszak folyamatai maradnának a jellemzők. A szinte az utolsó pillanatban végrehajtott beavatkozás eredményeként, de csak hosszú hónapok elteltével kezdődött meg a nemzetközi felértékelődésünk.

„Nem vagyok ellene a fogyasztás növekedésének. De a fogyasztás növekedése nem lehet kiindulópont, csak következmény a gazdasági növekedés folyamatában. Különben elvonná az árualapokat az exporttól, nem tenné igazán érdekeltté a vállalkozásokat az exportorientált beruházásokban, tehát romlana a gazdaság versenyképessége, leértékelődne termelékenysége.... Szerintem most kezd az igazi veszély leskelődni a gazdaságpolitikára, hiszen sokan kedvet éreznek bebizonyítani, megérkeztünk a Kánaánba. Sajnos még nem érkezünk meg. A stabilizáció ugyan sikerült, amit a nemzetközi közvélemény után a magyar is kezd realitásnak elfogadni. A stabilitás azonban ma még nagyon törékeny.”

D: A stabilizáció 1995–1996-os eredményei megteremtették a lehetőséget a gazdasági növekedés újraindulásához. 1996 őszén megkezdődött a gazdaság némi élénkülése, ami 1997-ben folytatódni fog. Idén az életszínvonal már kissé javul, a beruházások erőteljesen bővülnek, az infláció a tavalyihoz képest mérséklődik. Az államháztartás, valamint a külkereskedelmi és fizetési mérleg hiánya viszont újból növekedni fog. Az élénkülés tehát megkezdődött, de a stabilizációt még nem sikerült befejezni. A gazdaság élénkülésének külső feltételei kedvezők: Magyarország legfontosabb piacain a fejlődés gyorsul, az import bővül. Ez elősegíti, hogy a gazdasági növekedés fő hajtóereje továbbra is az export maradjon. Ugyanakkor az életszínvonal emelkedése és a beruházások bővülése idén már fokozza a belföldi keresletet. Mindez az import erőteljes növekedéséhez vezet. Ennek nyomán a fizetési mérleg hiánya is nagyobb lesz a tavalyinál (2 Mrd \$), azonban a beáramló működőtőke hasonló nagyságú lesz.

F/1: A nép ismét nyakába vette egykori elnyomóit, akik mindig szemben álltak a polgári Magyarország eszményével. Orbán szerint az ország előtt két út áll. Hazánk ma egy vadszocialista Magyarország felé halad, s az út végén egy legyengült, erkölcsileg megrendült „nyitott társadalom” vár majd ránk, amely számára nincs haza, csak telephely, s nem is nemzet él az élőhelyen, hanem lakosság... A jövőért aggódóknak országban és nemzetben, Magyarországon és magyar nemzetben kell gondolkodniuk. ...a hangzatos „nyitottság” mögött nincs egyéb, mint egy kiváltságos, maroknyi erős csoport, amelyet a társadalom elsőprő többsége szolgál. Ez a világ egyetlen dolgot szolgál: a szegénységet. Hazánkat mai urai a társadalmat jóvátehetetlenül kettészakító vadszocialista útra terelték. Szétverték a család intézményét, az oktatási rendszer dinasztizálódott.

F/2: Hazánk jelenlegi állapotáért csak részben felelős a jelenlegi hatalom, ám a negatív tendenciák megerősödéséért, új terheknek a társadalom vállára rakásáért, az ország külföldi kézre adásáért már mindenképpen... A koalíció kezdeti hónapjaiban az SZDSZ diktálta a tempót. Ezt annak köszönheték, hogy nem bíbelődtek a strapás és kétséges eredményt hozó társadalmi bázis létrehozásával, ehelyett csomópontok megszállása és általuk a közvélekedés irányítása a kedvelt módszerük. A győztes ideológia, a liberalizmus, a monetarizmus kisajátítása, a média és a pénzvilág támogatása elégnak látszott a sikerhez. ... a radikális szabadgondolkodó irányzatokról állítható, hogy romboló hatással vannak az állami, társadalmi életre. Tegyük hozzá: ők azok, akik liberális retorikát alkalmazva gyakorolnak ma diktatúrát a globális világpiacon és a világpolitikában.

G: A sikerpropagandának súlyos következményei lehetnek. Az ország ugyanis olyan lelkiállapotban van, hogy éhezi a sikert: alig várja, hogy valaki jó híreket mondjon. Nagyon szeret-

nénk, ha a kormánynak igaza lenne. Csakhogy ennek semmi köze a valósághoz, és a végeredmény újabb illúzióvesztés lesz. ...Ha most a sikerpropaganda úgy indul meg, hogy nincsenek meg a ténybeli alapjai, akkor három-négy hónap múlva az ebből fakadó politikai elégedetlenséget nehéz lesz kezelni. Ebben a helyzetben nem szabad megengedni, hogy a kormány azt a benyomást keltse, miszerint minden rendben van, és haladhatunk tovább a három éve megkezdett úton. A kormánykoalíció megnézte a számokat, és azt látta – bár ne lenne így – hogy 1998 januárjára ugyanabba a helyzetbe vitte vissza az országot, amilyenben 1994-ben átvette. Ezt palástolja sikerpropagandával. ...a kormány nem tudta megoldani – a valóban nehéz – gazdaságpolitikai dilemmát, miszerint a gazdasági növekedés megindulása együtt jár a külkereskedelmi mérleg romlásával. Ahol javulás következett be, az a külföldi adósság érzékelhető csökkenése, de ez nem a gazdaság teljesítőképességének erősödése révén állt elő, hanem a közös vagyontárgyak kiárúsításával. Mindezzel szemben áll az a tény, hogy az elmúlt három évben 20 százalékkal romlott a lakosság életszínvonala.

H: 1995 valóban fordulat volt, csak hogy nem abban az értelemben, ahogy azt hallottuk... az 1993/94-ben végre beindult gazdasági növekedés megszűnt. 1994-ben még 2,9 százalékkal nőtt a GDP, ami a központi forrásokól fedezett, önkormányzati szinten indított infrastruktúra-beruházásoknak volt köszönhető... A kormányzat vezető tisztségviselői 1995 legnagyobb eredményének azt tartják, hogy úgy sikerült javítani a gazdasági egyensúlyt, hogy közben nem szűnt meg a növekedés. Ez valóban nagy eredmény lenne, de nem így történt. A KSH adataival szemben 1995-ben nem 1,5 százalékos gazdasági növekedés történt, hanem legalább 1,5 százalékos csökkenés következett be a GDP-ben. A különbség oka a készletfelhalmozások alakulásában rejlik.... Az 1995-ös éles gazdaságpolitikai fordulat időlegesen javította a gazdasági egyensúlyt. 1997-98-ban azonban minden előrejelzés azt várja, hogy a kereskedelmi mérleg hiánya 3 Mrd \$ körül lesz, és a fizetési mérleg hiánya sem lesz kisebb 2 Mrd \$-nál. Ez azonban nem támaszt alá sikeres stabilizációt. A gazdasági növekedést úgy áldozta fel az 1995-ös gazdasági fordulat, hogy középtávon nem stabilizálta az egyensúlyt. ...közgazdászok meggyőzően bizonyították, hogy a Bokros-programra nem volt szükség a gazdasági egyensúly helyreállításához. ...az 1995. évi sokkolás csenkolta a gazdasági növekedést, miközben csak időlegesen javította az egyensúlyokat, tehát nem történt stabilizáció. Ezen nem csodálkozunk, mert stabilizálni fordított eszközökkel lehetne, a termelés, beruházások, fogyasztás és gazdasági növekedés eszközeivel. Félszeg fordulattal ide tér vissza a gazdaságpolitika ez évben.

Az 1995-ös év igazi árnya azonban a társadalmi folyamatokban látszik. Az egészségügy, oktatás, gyermeknevelés állami finanszírozása és segítése terén 1995 szakítást hozott a korábbi gondolkodással. A kormány kiadta a „mindent piacosítani” jelszavát. ...A gazdaság hosszú távú fejlesztése szempontjából nincs rosszabb megoldás, mint az, hogy a tehetséges fiatalok pénz hiányában nem tanulnak tovább... A születések visszatartása a társadalom néma válasza 1995 éles gazdaságpolitikai fordulatára. Az 1995-ös gazdasági és társadalmi sokkterápia mérhető hatásait mérlegre téve is azt találjuk, hogy a veszteségek lehúzzák a nyereségeket. A nem mérhető hatások becslésénél pedig még elszomorítóbb a kép: miközben nincs nyereség, a hosszú távú károk és veszteségek hatalmasak.

Jegyzetek

- ¹ Bourdieu szerint a politikusok „megbízásának” aktusa (szavazások, választás) a társadalmi valóságról való gondolkodás készen felkinált modelljei közötti választást jelent, s hogy a „megbízó” (az állampolgár) magatartása passzív, fogyasztói jelleggel bír, hisz azokat a kategóriákat és értelmezési sémákat, amelyek segítségével a valóságot konceptualizálni tudja, nem saját maga, hanem a politikai mező szereplői termelték ki: „...azok az eszközök, amelyekkel kialakítják a társadalmi világ képét, nincsenek egyenlően elosztva: a politikai mező olyan politikai termékek (problémák, programok, elemzések, kommentárok, fogalmak, események) termelésének színhelye, amelyek között az egyszerű «fogyasztó» státusára kárhoztatott állampolgárnak kell választania” (Bourdieu 1987: 110).
- ² Természetesen tisztában vagyok vele, hogy az itt előadott interpretációból hiányzik a Bourdieu számára alapvetően fontos elképzelés a politikai diskurzusok, illetve szimbolikus rendszerek és a társadalmi osztályküzdelmek homológ struktúrájáról. E keretek közt azonban nem célozom Bourdieu részletes elemzése és kritikája.
- ³ A témáról lásd Emirbayer 1994; 1997.
- ⁴ Erre természetesen nem csak Foucault mutat rá. Gondoljunk pl. Bahtyin írásaira, aki a kijelentés dialogikus funkcióját hangsúlyozza. A relacionista kultúrakutatás Foucault és Bourdieu mellett Bahtyin munkáit is „rokonnak” tekinti (Emirbayer 1997).
- ⁵ A kvalitatív elemzés lényege a szöveganyag többszöri, szisztematikus feldolgozása, a kategóriarendszer folyamatos újragondolásával, finomításával, egészen addig, amíg az elemző el nem jut olyan szintre, ahol a kategóriarendszer (jelen esetben a kijelentések rendszere) már képes kezelni a diskurzusban megjelenő finomabb distinkciókat is.
- ⁶ Az egymáshoz tartozó megnyilatkozásokat több lépésben összevontam. Az így kapott kijelentésrendszerből eltávolítottam azokat a kijelentéseket, amelyek átlagban laponként havonta 1-nél (tehát összesen 12-nél) kevesebbszer fordultak elő.
- ⁷ A kijelentések csoportosításához szimmetrikus kijelentésmátrixot hoztam létre. Celláiban annak gyakorisága szerepelt, hogy a cellát kijelölő sorban és oszlopban lévő két kijelentés hány megszólalásban fordul elő együtt. A szimmetrikus kijelentésmátrixban tehát 184 kijelentés kölcsönös kapcsolatainak rendszere vált láthatóvá.
- ⁸ A szereplőket annak alapján klasztereztem, hogy hányszor használják a blokkokba tartozó kijelentéseket. Az egymástól legkevésbé különböző szereplőket foglaltam tehát egy csoportba, *figyelembe véve mind a 8 blokkban megtett kijelentéseik számát* (pontosabban az egy blokkba tartozó kijelentéseik arányát az összes kijelentéseikhez viszonyítva).
- ⁹ Fontos leszögezni az így kapott *Y* tengely virtualitását. Ez azt jelenti, hogy a kormányzati és ellenzéki szakértőket (politikusokat) csak az köti össze, hogy szakértőknek (politikuskoknak) interpretálom őket, az *Y* tengelyen felvett hasonló pozíciójuk nem jelenti azt, hogy azonos kijelentéscsoportokból válogatnak. Az *X* tengely, a fődimenzió, természetesen továbbra is „valódi”: két szereplő *X* tengelyen felvett hasonló pozíciója azt jelenti, hogy hasonló (kormányzati vagy ellenzéki) beszédmódokat használnak.

¹⁰ A diszkurzív stratégiák magasabb szinten helyezkednek el, mint pl. a lapoknál vagy pártoknál kimutatható megszólalási stratégiák. Ez utóbbiak térben és időben jól elkülöníthető manőverek, az előbbieket minden egyes megnyilatkozás-aktusánál működésbe lépnek, hisz a megnyilatkozások saját kijelentéshálójukat „hozzák mozgásba”, másokat ezzel eleve kizárnak a diskurzus teréből.

¹¹ A cikkészletek származási helye a következő:

A: Megijedni pedig nem szabad (Csintalan Sándor interjúja, MH, 03.08., 9.o.) Ez a részlet a Csintalan-féle „csak politikusi” alcsoportot mutatja be.

B: Növekedés van, eufória ne legyen (Horn Gyula interjúja, NSZ, 06.04., 7.o.)

C: Van stabilitás, de ma még törékeny (Medgyessy Péter interjúja, MN, 06.21., 7.o.)

D: Bővül a beruházás, emelkedik a reálbér (GKI-prognózis, MN, 03.29., 7.o.)

F/1: A Fidesz új országképe (Orbán Viktor beszéde, Zeneakadémia, MN, 06.13., 3.o.)

E példából jól látható, hogy egy politikus, ha az alkalom úgy kívánja, képes átlépni egy másik szimbolikus pozícióba.

F/2: A „stabilizáció” éve – 1996 (Lezsák Sándor - Székely Kecskés János, MN, 05.17., 14.o.)

G: A Fidesz szervezőerő lehet (Orbán Viktor interjúja, MH, 06.11., 4.o.)

H: A sokkterápia ára (Matolcsy György cikke, MN, 04.19., 15.o.)

Hivatkozások

- Bahtyin, M.M. 1985. *A szó az életben és a költészetben*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Borgatti–Everett–Freeman 1996. *UCINET IV. Version 1.64*. Natick MA: Analytic Technologies
- Bourdieu, P. 1987. A politikai mező. *Valóság*, 1, 110–115.
- 1990. *In Other Words Essays towards a Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press
- 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press
- Brown, G.–G. Yule, G. 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press
- Carley, K. 1994. Extracting culture through textual analysis. *Poetics*, 22, 291–312.
- Conolly, W. E. 1984. The Politics of Discourse. In: M. J. Shapiro (ed.) *Language and Politics*. Oxford: Basil Blackwell Publisher Ltd., 139–168.
- DiMaggio, P. 1994. Introduction. *Poetics*, 22, 261–267.
- Edelman, M. 1987. *Constructing the Political Spectacle*. Chicago: The University of Chicago Press
- Emirbayer, M. 1994. Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency. *American Journal of Sociology*, 6, 1411–54.
- 1997. Manifesto for a Relational Sociology. *American Journal of Sociology*, 2, 281–317.
- Foucault, M. 1991a. A diskurzus rendje. *Holmi*, 7, 868–889.
- 1995. *The Archeology of Knowledge*. Routledge

- Heller Mária–Némédi Dénes–Rényi Ágnes 1992. Nyilvános stratégiák és nyilvános szabályok. *Szociológiai Szemle*, 3, 53–59.
- Kovács Éva 1994. Indulatok a mai népi-urbánus vitában. *Széchenyi Füzetek*, VIII, 14–39.
- Lebaron, F. 1997. La dénégation du pouvoir. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 9, 3–27.
- Lengyel L. 1996. *A rendszerváltó elit tündöklése és bukása*. Budapest: Helikon
- Mohr, J. 1994. Soldiers, Mothers, Tramps and Others: Discourse roles in the 1907 New York City charity directory. *Poetics*, 22, 327–357.
- Pocock, J. G. A. 1984. Verbalizing a Political Act: Toward a Politics of Speech. In: M. J. Shapiro (ed.): *Language and Politics*. Oxford: Basil Blackwell Publisher Ltd., 25–44.
- Shapiro, M.J. (ed.) 1984. *Language and Politics*. Oxford: Basil Blackwell Publisher Ltd.
- Spector, M.–J. I. Kitsuse 1977. *Constructing Social Problems*. Menlo Park, Cal.: Cummings Publishing Company
- Szabó Márton 1996. Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, 4, 103–132.
- 1997. Lehetséges-e diszkurzív politológia? *Politikatudományi Szemle*, 4, 103–117.
- van Dijk, T. A. (ed.) 1985. *Handbook of Discourse Analysis*. Volume IV. London: Academic Press
- van Eemeren, F. H.–R. Grootendorst 1992. *Argumentation, Communication, and Fallacies. A Pragma-Dialectical Perspective*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers
- Vedres B. 1997. Bank és hatalom. *Szociológiai Szemle*, 2, 101–125.

